

ESZME-CSERE A FELNŐTTNEVELÉSRŐL

Az interjúnak indult eszmecsere egy végzős andragógia szakos hallgató (Kolozsvári Csenge) és tanárának a beszélgetése. Deme Tamás a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Vitéz János Karán tanít, főiskolai docensként az andragógia képzés szakfelelőse, doktori disszertációját neveléstudományból írta.

Kolozsvári Csenge: *Miért találja szerencsésebbnek az eszmecserét az interjúnál?*

Deme Tamás: Az interjú is lehet izgalmas, csiszolt, akár irodalmi szintű beszélgetés. Ám a pusztán rutinból feltett kérdésekre való interjú-válaszoktól borzadok. Ennél még a pingpongozás is jobb, vagy talán még a vita is, habár azt általában igyekszem elkerülni. Az eszmecsere kifejezésben benne van az eszmék cseréje. Kölcsönösség. Érzí a különbséget? Elfogadja?

K. L.: *Elfogadom, bár ez azt jelenti, hogy az interjúkészítőnek is véleményt kell mondania?*

D. T.: Természetesen. Végül is kollégák beszélgetéséről van szó, hiszen a növendék-nevelő reláció munkatársi érdeklődéssé fejlődött – amit igen remélek –, ezért is közös témánk az andragógia.

K. L.: *Mióta vesz részt a felnőttképzésben, felnőttnevelésben?*

D. T.: Valószínűleg gyerekkorom óta. Mókás emlékek felelek. Hét-nyolc éves koromban édesanyámat – akinek révén pedagógus dinasztiából származom (anyai nagyapám kilencgyerekes iskolaigazgató volt a Felföldön) – áthelyezték egy másik iskolába. Hívott, kérdezte, megyek-e vele? Azt válaszoltam: megyek az iskolájába, ha ő nem fog engem tanítani. No, ez egyfajta, gyermekien szemtelten kvázi felnőttnevelés volt. Ezzel jeleztem négy gyerekét egyedül nevelő mamámnak, hogy én is részt kérek a rólam szóló döntésekben. Komolyra fordítva a szót, három korszakot tudok életemben „felnőttnevelési” helyzetként megnevezni. Az első korszak egy áldott idő, amikor munkatársaimmal közös kutatásunk, iskolakíséretünk volt. Itt nemcsak a gyerek volt a nevelés „alánya és tárgya”, hanem a szüleik is. Fejembe vettem, hogy a modern, hatékony gyereknevelésnek a szülők

nevelésével kellene kezdődnie. Ez a pedagógiai munka (a művészeti nevelés integrációja) tizenöt évig tartott, harminc iskolában. Erről szívesen beszélnék hosszabban is, mert igen aktuálisnak tartom a tanulságait, de hát a témánk most a par excellence felnőttnevelés. Az iskolakísérettel egyidejűleg kapcsolódtam be egy valódi felnőttképzési akcióba, amely akkori munkahelyemhez, a Corvin téri Népművelési (majd Művelődéskutató, jelenleg Magyar Művelődési) Intézethez kötődött. Örülök, hogy együtt dolgozhattam Beke Pállal, Makovecz Imréékkel, Varga Tamással és társaikkal, majd Sebő Feriékkel, Halmos Bélával, a Bartók táncegyüttesel a felszíkrazó táncművelésben és az akkor „népművelésnek” mondott területen (amit neveztek később közművelődésnek, művelődésszervezésnek is – az andragógia „lánykori neveivel”). Az előtér-programokban, faluházakban, táncházakban, s a civil egyesületekben dolgozó népművelők, táncosok mellett a Fiala Népi Iparművészek Stúdiójának tagjaival, az amatőrmozgalmak kézműveseivel, színjátszóival, bábosokkal, filmesekkel, zenészekkel közösen próbáltuk megújítani a felnőttművelődést. Ez a törekvésünk mintegy folytatása volt annak, amit több évtizeddel korábban Karácsony Sándor, a szabadművelődésben csinált. Igaz, a mi időnk már más kor volt, más szenvedésekkel, más örömeikkel (legfeljebb a hatalom kontrollja s bizalmatlansága volt azonos). Megélttem egy szép zenei- és képi villanást is, amely az Illés Klubhoz kötődött. Nemzedékem kiemelkedő „emblemikus” beat-zenészei (Illésék, Szörényiék, Bródyék) pöngették a gitárt és a lelkeket, tépkedték a mikrofont és a hatalom tabu-témáit, csipkéztek a hallást finom, áthallásos üzeneteikkel az Illésék majd a Fonográf énekeiben. Igazgatóm javaslatára az oda járó fiatalokkal 1974-ben képzőművészeti műhelyt alakítottam. Az Illés Klubból vagy az utcáról jött amatőr sráccokkal, lányokkal minőségi művészeti alkotásokat hoztunk létre, közös képeinket, fotóinkat kiállításon mutattuk be – a profi képgyártók bosszantására, ellenpontként. Életemben a harmadik találkozásom a felnőttképzéssel a rendszer-változás után jött. Ekkor az Országos Köznevelési Intézet egyik igazgatóhelyettese valék. Kocsis Mi-

hály barátommal és kollégáinkkal közösen kutattunk, tanítottunk az ország neves pedagógusképzőiben (Pécs, Jászberény, Szarvas, Sárospatak), ahol a pedagógusképzés szerkezetét, formáit, tartalmait radikálisan megújítottuk. Ez olyan sikeres kezdet volt, hogy az OKI vezetőváltása után Mihály Ottó azonnal megszüntette kutatócsoportunkat. 1996-tól a Pécsi Tudományegyetem Tanárképző Intézetében folytattuk munkánkat kollégáinkkal. Pécssett, az innovációra oly büszke egyetemen próbáltunk mai szemléletű modern, magyar, hatékony pedagógusképzést létrehozni. Ezekben a termékeny években írtuk meg doktori (PhD) disszertációnkat, vittük más egyetemekre, határon túlra, eredetinek mondott szemléletünket. Ám néhány év után munkánkba durván beleszólt, s megálljt parancsolt a magyar felsőoktatásra zuhanó Bologna-modell és egy személyválogató oktatáspolitikai. Kísérleti pedagógusképző kutatócsoportunk tagjait 2003 végén hatalmi eszközökkel szétszórták. A sors úgy hozta, hogy csoportunk több tagja ezután formálisan is a felnőttképzés területén helyezkedett el. Ez a terep régóta ismerős volt, a feladat viszont alapvetően új. Esztergomban rögtön az akkreditáció előkészítésébe kerültem bele, amely akkor mindannyiunk sürgős feladata volt az Andragógia BA szak programjainak készítése, indítása kapcsán. Az andragógia terminushoz természetesen tudatosan kapcsolom a felnőttnevelés szót – a felnőttoktatás suta szava helyett.

K. L.: *Miért tartja jobb kifejezésnek a felnőttnevelést a felnőttoktatásnál?*

D. T.: Egyszerű a válasz – a nevelés természetes folyamat, az oktatás nem. Aki oktat, az mindig magas lóról beszél. Az oktatás egyirányú csatorna. Mint az idomítás. Ezzel szemben a nevelés (akárcsak a lifelong education vagy az éducation permanente szavak jelentésében) kölcsönös, kétirányú folyamat, társas viszony. Vannak, akik kétségbe vonják a felnőttek nevelhetőségét. Én viszont hiszek benne, megtapasztaltam. A felnőtteknél nyilván már nem akkora a felek tudásbeli, „telítettségbeli” különbsége, mint gyerekeknél, de az érdeklődés, egymásra figyelés itt is létrehozza a kiegyenlítődségre való igényt. Ám itt már nem növendékekkel számolunk, hanem felnőtt társakkal, munkatársakkal. Azoknak, akik lehetetlennek tartják a felnőttek nevelését, üzenem Arany János és Karácsony Sándor szavaival: - „letetni” kell a lehetetlent... A lényeg a felnőttek természetes társaslélektani relációja – s egészen élethossziglan, ha lehet.

K. L.: *Mik a tapasztalatai ezzel kapcsolatban? A felnőttekkel vagy a gyerekekkel könnyebb?*

D. T.: Minősége, helyzete válogatja. A kisebbekkel többnyire könnyebb beláttatni a jó és a rossz közötti különbséget, gazdagabbak az érzelmeik is, de az értelemre hatni nyilván könnyebb a felnőttnél – amennyiben partner. Ha viszont a másik ember nem együttműködő, nem partneri, akkor mindegy, hány éves. Régen a gyerekek iskolája tűnt veszélytelenebbnek a felnőttek világánál, de most már a kölyköknél is jelen van az erőszak, néhol meg lőnek is. A fegyveres kézből (indulatos lélekből) mindig nehéz kivenni az erőszak eszközét, akárhány éves az indulat gazdája. Két megjegyzés viszont indokolt az életkor (érett kor) kapcsán. Az első a felnőtt szó jelentése. Ez testi-lelki érettségre utal. Tudjuk, a nagykorúság még nem felnőttiség. Hiába sok az évek száma valakinél, nem felnőtt, ha lelkileg nem érett, tudatilag nem termékeny, nem potens lény az adás, elfogadás terén. (Lehet akár infantilis, akár lelki kamasz vagy koravén). A másik megjegyzés a gyerekséget értelmezi, s a Názáretitől való: „Ha olyanok nem leszte, mint a gyermekek, nem léphettek be atyám országába...” Igen elgondolkodtató, mert belső gyermeki értékre utal. Valószínűleg arra a gyermeki bizalomra, amelyet a pszichológusok, a szülők és a pedagógusok olyan jól ismernek. Napjaink sajátos felnőttvilágában a társadalmi válságnak is ez a kulcsszava. Fukuyama ismert könyvében is a bizalom az alapja a pénznek, üzletnek, szerződésnek, tanításnak, mindennek. Ha nincs bizalom, nincs együttműködés, s ha nincs együttműködés, nincs békeség, nincs nevelés. Visszatérve a kérdésre – érdemes megnézni, mit értünk „könnyebbésen”? Egy ősi szólás szerint: „válaszd mindig a legnehezebbet!”. Tanulságos, hogy hazai szófordulatainkban is a „könnyű” legtöbbször negatív jelentést hordoz („könnyű siker, könnyű pénz stb.), a könnyelmű szó is innen ered. Lehet, hogy mind a gyerekeknél, mind a felnőtteknél érdemes vállalni a nehezét (súlyt, nehézkedést – Simon Weil szerint). Ha felnőtt ember a másik felnőttnek társa (munkatársa, eszme-társa, bajtársa) vagy magasabb szinten a fele (fele-barátja), akkor kapcsolatuk kiegészítő, egymást fejlesztő lehet.

K. L.: *Miben különbözik a felnőttek a gyerekektől a tanulás tekintetében?*

D. T.: A fejlődéslelektan szépen elmondja, hogyan lesz a kisgyerek utánzásából, gyűjteményéből – a szabály majd dogma szintjein túlhaladva – a felnőtteknek tudás, tudomány. A felnőtt – ha termékeny lelkű vagy potens, termékeny gondolkodású – gazdagon merít élete tanulási tapasztalataiból. A megfelelő, célszerű stratégiát alkalmazza – a tanulni való feladathoz illeszkedik. Elsősorban tudatos.

Ez sokszor segítség, sokszor akadály. Segítség az értelem vagy az akarat terén. De akadály, ha a szerelem vagy a hit leckéiben csak tudatosságára óhajt támaszkodni valaki, s kizárja az intuíciót, a ráhagyatkozást, az önátadás áradását, a „flow” élményt (Csíkszentmihályi). Persze, az sem célszerű, ha az egyén felnőttként nem használja az eszét ott, ahol kellene, gyanútlanul tipeg, mint a cinege a macska előtt. Az elméletre épülő felsőoktatás nem készíti fel sok gyakorlati konfliktusra a diákokat. (Súlyos hátrányban vannak a friss diplomások a munkajog terén.) A felnőttiségre jellemző az integráló képesség is. Igen, integrálni azt kell, ami már széjjel van, darabokban. Jó, ha gondolkodásunk része az együttlátás, lényeglátás. A gyermek látásában (amíg az iskola szét nem szedi) még egységes az élet, a világ. Ez is, az is érték. Annyi biztos, hogy ha gyereknél és felnőttél is képességgé válnak a rejtett képességek, a többlettudás a felnőtt tapasztalatában, tudáshalmazában rejlik. Hatalmas erőt jelent az élettapasztalat. Ehhez persze hozzátehetjük – már amelyik. Kérdés, a sok tapasztalatú hazudozóra van-e nagyobb szükségünk vagy arra, aki a igazságszeretet bűntelen „gyermekségében” él, távol a kipróbált bűnözéstől, s nem járatos a csalás, sikkasztás tudásában, az átverésekben. Az értéket az értéktelentől nem a mennyiség választja el, hanem a minőség, az irány. Ebben egyetértünk?

K. L.: *Egyetértünk. Hogyan tud felkészülni ezekre a felnőttoktató?*

D. T.: Továbbra is inkább felnőttnevelőről, andragógusról szólok. A tájékozódási futás egy alkalmas felkészülés. A pedagógiában, az andragógiában, s a „tájfutásban” is az irány a meghatározó. Az irány, amerre a futó megy. Nem lebecsülendő a környezet szerepe sem. Fűves réten, jó úton futni könnyebb, mint mély sárban, mocsárban. A környezeti metaforán a közösség meglétét vagy hiányát értsük. Az a diplomás, aki huszonöt, harminc éves koráig nem élt valódi, lélegző közösségben, az ne áltassa magát azzal, hogy ő már felnőttnevelő, andragógus... A közösség lényegi közege a gyerek- vagy felnőttnevelőnek olyan, mint hálnak a víz, madárnak a levegő. Normális emberi közösségek képesek felkészíteni az embert az előre nem láthatóra. Derűre, borúra egyaránt, mert ez a pálya mindennek mondható, csak unalmasnak nem.

K. L.: *Az oktatás inkább felkészültség, vagy inkább tehetség kérdése?*

D. T.: Ajaj... Megszóllaltatja bennem a hajdani kreativitáskutatót és a tehetséggondozó elemzőt. Az igazi ellentmondás nem ezek között feszül. A felké-

szültség különben sem más, mint a látens tehetség megvalósulása, kipróbáltsága, működő képessége. Vagy/vagy-ot általában képességek és az ismeretbeli tudás, a tehetség és a szorgalom potenciája között szoktak tételezni. Valójában ezek egymás kiegészítései. A képesség tanult tudás nélkül diletantizmushoz vezethet. Tehetséget csak a szorgalom tehet hatékony alkotóvá. („Az a tehetséges – aki tehet...”) Mozart nemcsak fényes, született zseni volt, de apja igyekvő növendéke is – amit a mi Bolyainkról is elmondhatunk. Bach és Bartók rengeteget gyakorolt, Petőfi pedig (mivel apjának, a drága Petrovicsnak egyik iskola sem volt jó) a történelmi Magyarország régióin körbekergetve, kemény szorgalommal tanulta meg az életet és annak költői közlését... Ami az igazi nevelőt illeti, arról persze ugyanazt tartják, amit a költőről: azzá születni kell. Vagyis az öröklött hajlam, a képesség, a tehetség itt sokat számít. Ez vezetheti el az embert a hivatáshoz – ha vannak, akik hívják. Még magasabb szinten ennek a fokozataként fedezheti fel a tehetséges személy a küldetést (bár a Big Science felől ez egy lenézett kifejezés, akinek van füle a halláshoz, rájön: élő, létező e kategória). Működőképes akkor lesz, ha rájön, ki küldte, hová küldte, mi célból. Pasteurnek, Csontvárynak, Gandhinak, Martin Luther Kingnek küldetése volt, ezt is leírták ezer helyen. S tegyük hozzá újra – a tehetség kifejtéséhez, a kultúra működtetéséhez, továbbadásához alkalmas közeg, azaz közösség is kell.

K. L.: *Milyen különleges képességek szükségesek a felnőttek oktatásához?*

D. T.: Kedves növendék-kolléga, gyümölcsöző a cserélhető vizsga-szerep. Magam is ezt tanultam legnagyobb professzoromtól, igen jó, ha a vizsgán a diák kérdezi a tanárt. Szóval, vizsga? Úgy válaszolok rá, hogy nem az unalomig ismert-ismételt listát sorolom fel, a százvalahány kompetenciából. (Ha idegen nyelven kompetenciának mondják a képesség-ismeret-érték halmazt, akkor rögtön tudományos... Jó!) Ha lehet, a jó felnőttnevelő képességeit tartom szem előtt. Ezeket – nem fontossági sorrendben – a következőkben látom a „jó felnőttnevelőnél”: Empátiával rendelkezik, a másik ember fejével, lelkével, helyzetével is képes gondolkodni. Kommunikációja adekvát más-más generáció, nem, képzettség, alkat, állapot megszóltására. Gyors helyzetfelismerése van, „átlátja a káoszt”, „rálát a problémára”, a nem-tudott tudásra. Mellérendelő viszonyt képes kialakítani a másik emberrel (magyarán partnernek tekinti). Nemcsak eszét használja, hanem minden lelki viszonyát az

érzelem, akarat, hit stb. skáláján. Nem elsősorban „felfelé mobil”, hanem észreveszi a kicsiket, a hátrányos helyzetűeket. Egyszerre pszichológus, szociológus, lelkes, társalgó, tanító, játszótárs és segítő bölcs. Alkotó emberként él, nem bürokrataként, nem technokrataként. Eredeti, megújulásra képes. Elfogadó, de nem kritikátlan. Igazságos, de nem büntetés végrehajtó. Megértést kereső lény. Lényeglátó, szofokrata. Cselekvő ember, nemcsak szövegel, hanem azt is teszi, amit gondol. Nem beszél túl sokat, nem eszik, iszik túl sokat, nem internetfüggő (azaz nem függő) személy. Világnézete van, képes tájékozódni, adni, elfogadni, megkülönböztetni, értékelni.

K. L.: *Tanár úr mit vár a majdani andragógián végzettektől?*

D. T.: Nincsenek elvárásaim, de reménykedni szabad. Remélem, nemcsak „végzettjeim”, hanem – mint mondtam – munkatársaim, kollégáim teremnek. Remélem, hogy hajdani tanáraikat talán megismerik évek múltán is az utcán. Remélem, hogy mindig lehetnek közös témáink. Korábbi növendékeim közül igen sokkal most is levelező kapcsolatban vagyok. A nevelőt növendékei (is) minősítik, bár ezt nem mindenki látja. És nem vagyunk mindenképp felelősek. Az emberi történelem legnagyobb hatású tanító-nevelőjének, Jézusnak nemcsak Péterek, Jánosok voltak a tanítványai, de Júdás is... A kivétel persze erősíti a szabályt. Minden normális növendéknek volt valamilyen nevelője, akit ő is választott, elfogadott. Messzebbre tekintve azt gondolom, a végzetek ahhoz is fognak érteni, amire ma még nem eléggé képzik őket. Értenek majd a generációk nyelvén (de akár a szomszéd nép vagy az itthoni romák nyelvén is), képesek megérteni a tőlük korban távol lévők gondjait, képesek problémamegoldásra, önmaguk és mások elfogadására, mások szeretetére, nem anyagiasak, hanem „lelkesítő”, azaz animátorok is lesznek. De a majdani andragógusok sem légüres térben élnek, hanem adott munkahelyen. Azt várom vagy remélem attól a társadalomtól, amelyben élnek, hogy emberi munkát és munkahelyet, anyagi és erkölcsi megbecsülést fog biztosítani nekik. Mert – egy szociológus kollégám mondta – ilyen munkát csak azokra szabad rábízni, akik azt akár pénz nélkül, még ingyen is elvállalnák. Ezeket viszont – folytatva – éppen ezért nagyon meg kellene fizetni. Ugye, egyetértünk? A fizetni szó helyettesíthető akár a „megbecsülni” kifejezéssel, a lényeg ugyanaz. Minőségi embereknek szeretném látni őket. Alkotó, gondolkodva cselekvő lénynek. És most én is kér-

dezek. (A céltábla visszaló, az interjúalany visszakérdez.) Az interjúkészítő diák hogyan látja saját képzését? Mit tanítana másképp? Miből kellene kevesebb? Miből több?

K. L.: Véleményem szerint az andragógiának nagy jövője van. Csoporttársaim közül sokan úgy jelentkeztek erre a szakra, hogy nem is tudták pontosan, mit takar – ez ugyan rám nem volt jellemző, én alapjaiban tisztában voltam vele, mire vállalkozom. Bár az igaz, hogy amikor idejöttem, „gólyaként” még én is a művelődésszervezés felé húztam, és csak a szakirány választását megelőző félévben pártoltam át a felnőttképzéshez, és nem is bántam meg. Mind a szak, mind a szakirány választásom tudatos volt, de csak a képzés közben jöttem rá, mennyire megtaláltam a nekem való hivatást. Ugyanis először a „szak”-ból „szakma” lett, abból pedig „hivatás”. Alapvetően tehát elégedett vagyok a képzéssel. Tetszik, hogy gyakorlatorientált és főleg, hogy az oktatók egyben nevelők is, segítenek nekünk a személyiségfejlődésben. Elmondhatatlanul sokat változott a gondolkozásmódom az elmúlt két és fél évben, szerintem pozitív irányban. Kaptam hideget-meleget, de inkább meleget.

Ami nem tetszik, hogy a készségfejlesztés ma már sokszor háttérbe szorítja az ismeretátadást. Természetes, hogy ez előbbi a fontosabb, de a gyakorlati alkalmazáshoz szükség van az ismeretekre is, és ez főleg első két évben, az alapozó tárgyak esetében meglehetősen hiányos volt. Az alapozó tantárgyakat eleve egy kicsit soknak találtam, és első két évben sok volt az átfedés a tantárgyak között, ezért többször találkoztunk ugyanazzal a témával. Az, ami véleményem szerint az andragógia szak lényege lenne, csak harmadéven mutatkozik meg igazán. Most már minden tantárgyunk érdekes és érezhetően hasznosítható lesz a gyakorlatban is. Ha rajtam múlna, én máshogy szerkeszteném az alapozó tárgyakat, kiiktatnám az átfedéseket. A képzés másik nagy gyengesége a szakmai gyakorlat. Ez összességében a hat félév alatt jelenleg hat hét, de annyira szét van darabolva, hogy így nincs sok értelme. Két hét alatt sem sokat lehet elérni egy gyakorlati helyen, az egy hét pedig már egyenesen neveléses. Nem előny, hogy épp egy ilyen szakma esetében van ilyen kevés gyakorlat, de ha már így van, lehetne legalább egyben, hogy (igaz, csak egy helyen) ténylegesen el lehessen érni valamit. Biztos vagyok benne, hogy az andragógia BA diplomával is el lehet helyezkedni, de számomra a képzés nem zárul le azzal, hogy végzek itt, Esztergomban, mindenképp továbbtanulok MA képzé-

sen. Szerintem akárhol, akármilyen munkakörben helyezkedik el az andragógus – akár emberi erőforrás menedzserként, akár oktatóként, akár oktatásszervezőként – egyvalamit egészen biztosan elsajátítottunk: az élethosszig tartó tanulás fontosságát. Ez pedig a huszonegyedik században a siker legfontosabb eleme.

D. T.: Örülök a válasznak és köszönöm az őszinteséget. Érdekes, hogy miközben korábban épp a képességfejlesztést hiányoltuk az ismeretek túltelgeése mellett, most az ellenkezőjét hallom. Talán az arányosságra lenne érdemes törekedni. Ön- és társadalomismereti, kommunikációs készség mellett arányos mértékben elengedhetetlen a pozitív tudás. Az egyensúly jelenleg elbillen már az általános iskolában, ahol időnként tananyag- és óraszám-csökkentést hajtanak végre gyerekekhez és fejlesztéshez nem értő tanügyi hivatalnokok, bürokraták. Érettségizett diákoknál már nem merek rákérdezni Shakespeare Hamletjének részleteire, mert nem ta-

nították nekik. Ez éppúgy súlyos hiba, mint a kultúra erkölcsi alapjainak elhagyása, relativizálása az iskolában. Teljesen egyetértek a gyakorlat súlyának megnövelését szorgalmazó igénnyel is. Az absztrakt elméletek élet nélkül üres borítékok, dióhéjak, dióbél nélkül.

A gyakorlatnak a valóság minél tágasabb terepét kellene megmutatnia. Választani csak széles választékból lehet. Egyetlen konzerv „választékából” nem lehet megismerni az ételt. A természetes valóságismeret azt jelentené, hogy az andragógiai diplomát megszerző belülről lásson, ismerjen ifjúsági klubot, művelődési otthont, művészeti mozgalmat, sport vagy vallási közösséget, idősgondozást, etnikai vagy nemzetiségi kisebbségi tevékenységet, civil egyesületet, népfőiskolát, többféle felekezetet, drogprevenciót, különböző társadalmi réteget „élőben”. Tudóskodó fogalmazással ezt hívják „in vivo” tapasztalatnak az „in vitro” helyett. Tehát az élet élménye legyen elsődleges, a laboratóriumi megfigyelés legyen másodlagos.

